

Розділ 7. Підприємництво, торгівля та біржова діяльність

УДК 351

DOI: 10.31732/2663-2209-2021-64-143-152

ФОРМУВАННЯ ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ ТА СПРИЯННЯ СТАНОВЛЕННЮ СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ У СКЛАДІ ОПЕРАТИВНИХ ЦІЛЕЙ СТРАТЕГІЇ ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ: ІНСТИТУЦІЙНІ ПАСТКИ ТА НАГАЛЬНІ ПРІОРИТЕТИ

Мельничук Д.П.¹, Зачосова Н.В.²

¹ д.е.н., доцент, професор кафедри психології та соціального забезпечення, Державний університет «Житомирська політехніка», м. Житомир, Україна, e-mail: melndp@ukr.net,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9918-0608>

² д.е.н., професор, професор кафедри менеджменту та економічної безпеки, Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, м. Черкаси, Україна, e-mail: natazachosova@gmail.com,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8469-3681>

FORMING OF HUMAN CAPITAL AND ASSISTANCE TO BECOMING OF MIDDLE CLASS IN COMPOSITION OF OPERATIVE AIMS OF HUMAN DEVELOPMENT STRATEGY: INSTITUTIONAL TRAPS AND URGENT PRIORITIES

Melnychuk Dmytro¹, Zachosova Nataliia²

¹ Doctor of sciences (Economics), associate professor, professor of psychology and social welfare department, Zhytomyr Polytechnic State University, Zhytomyr, Ukraine, e-mail: melndp@ukr.net,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9918-0608>

² Doctor of sciences (Economics), professor, professor of management and economic security department, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine, e-mail: natazachosova@gmail.com,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8469-3681>

Анотація. У статті викладено результати дослідження закономірностей функціонування людського капіталу у системі економічних відносин, його місця та ролі у комплексному механізмі формування вагомого прошарку середнього класу населення як пріоритету Стратегії людського розвитку. Основною ціллю статті є висвітлення ролі людського капіталу у комплексі заходів щодо прогресивної трансформації соціальної структури суспільства та формування середнього класу як ознаки позитивних тенденцій у сфері людського розвитку, передумови економічної стійкості, політичної стабільності та соціальної безпеки сучасної держави. В межах наукового дискурсу щодо природи та змісту інституційних чинників обґрунтовано важливість й необхідність прогресивних змін у соціальній структурі суспільства, адже саме середній клас, сформований інструментами людського капіталу, є тим прошарком населення, що репрезентує інноваційні судження та цінності економічної та політичної культури, є запорукою економічного та соціального розвитку сучасної держави. Аргументовано, що проблематика середнього класу та його впливу на систему суспільних відносин безпосередньо пов'язана із концептом людського капіталу, можливістю використання професійних знань, умінь та практичних навичок у формі економічного активу, що приносить дохід та передує імплементації прогресивних принципів розподілу та перерозподілу у системі соціально-економічних відносин. Новизною проведеного дослідження є те, що авторами отримано та інтерпретовано принципово нові дані щодо відмінностей в оцінках сегменту середнього класу за монетарним та соціологічним підходами в Україні. Методологічною базою дослідження виступило теоретичне узагальнення наукових суджень, застосування методів статистичного аналізу та соціологічного опитування, що дало змогу проаналізувати перебіг трансформаційних процесів у структурі суспільства, визначити їх причини та наслідки. Застосовані методи дослідження забезпечили різнобічність та достовірність отриманої інформації, дали змогу уточнити наразі існуючі уявлення щодо тенденцій у сегменті середнього класу. Такий підхід забезпечив комплексне теоретичне обґрунтування авторської позиції, дав змогу отримати, інтерпретувати та коректно зіставити статистичні

й соціологічні дані, сформулювати висновки та рекомендації, спрямовані на створення умов, сприятливих для становлення потужного прошарку середнього класу в Україні.

Ключові слова: стратегія; людський розвиток; людський капітал; середній клас; структура населення; якість життя; економічна безпека; політична стабільність.

Формули: 0; рис.: 0; табл.: 0; бібл.: 10

Annotation. The results of research of specifics of human capital functioning in the system of economic relations, its place and role in the complex mechanism of forming of significant stratum of middle class of population as a priority of the Human Development Strategy are presented in the article. The main purpose of the article is to highlight the role of human capital in a set of measures for the progressive transformation of social structure and the formation of the middle class as signs of positive trends in human development, prerequisites for economic stability, political stability and social security. The importance and necessity of progressive changes in the social structure of society are substantiated within the scientific discourse on the nature and content of institutional factors. It is determined, that exactly the middle class, formed by the instruments of human capital, is the stratum of population, that presents innovative judgments and values of economic and political culture, is the precondition of economic and social development of the modern state. It is argued, that the issues of the middle class and its influence on the system of public relations are directly related to the concept of human capital, the ability to use of professional knowledge, skills and practical skills in the form of an economic asset that generate incomes and precedes to implementation of progressive principles of distribution and redistribution in the system of socio-economic relations. The novelty of the study is that the authors obtained and interpreted fundamentally new data in relation to differences in the estimates of the middle class segment on monetary and sociological approaches in Ukraine. Theoretical generalization of scientific judgments, application of methods of statistical analysis and sociological questioning came forward as a methodological base of research. It gave an opportunity to analyse the course of transformation processes in the structure of society, to define their reasons and consequences. The applied methods of research provided versatility and reliability of the received information; they made it possible to clarify the current ideas about the tendencies in the middle class segment. Such approach provided the complex theoretical ground of authorial position, allowed to obtain, interpret and correctly compare statistical and sociological data, formulate conclusions and recommendations, aimed to create conditions favourable to becoming of powerful middle class in Ukraine.

Key words: strategy; human development; human capital; middle class; structure of population; quality of life; economic security; political stability.

Formulas: 0; fig.: 0; tabl.: 0; bibl.: 10

Постановка проблеми. Протягом останніх століть людство здійснило рішучий крок від примітивних до прогресивних знань, перейшло від пріоритету професійної майстерності, яка формувалася шляхом самонавчання та тривалого повторення однотипних виробничих функцій, до пріоритету професійної компетентності – результату тривалого навчання та значних інвестицій в освіту.

Високі запити наукоємних виробництв призвели до сприйняття знань людини, її практичних навичок та професійних вмінь з позицій пріоритетного об'єкта інвестування, зумовили високу концентрацію грошових коштів у сфері освіти і науки, обумовили необхідність зміни пануючої донедавна парадигми суспільного розвитку. Це ознаменувало виникнення та засвідчило домінанту принципово нової форми капіталу – людського капіталу.

Під людським капіталом правомірно розуміти економічний актив, який формується в результаті інвестицій, спрямованих у сферу освіти, охорони здоров'я та професійної підготовки. Людський капітал створюється шляхом набуття знань, умінь, професійних навичок та є формою їх представлення в процесі трудової діяльності, яка забезпечує певний дохід усім учасникам інвестиційно-виробничого процесу.

Разом з тим, важливо, що людський капітал є не лише специфічною формою вираження продуктивних спроможностей людини чи суспільства загалом, яка за певних умов актуалізується у соціально-трудої сфері. Одночасно з цим, він є фактором, який зумовлює зміну закономірностей розподілу та перерозподілу новоствореної вартості у системі соціально-економічних відносин і тим самим спричиняє суттєвий вплив на трансформацію соціальної структури суспільства, яка в результаті набуває нових,

прогресивних рис. Її домінуючою складовою стає середній клас.

Подібні структурні зміни прискорюють розвиток постіндустріальної економіки, забезпечують стійкість економічних систем, підвищують гарантії соціальної безпеки, убезпечують від політичної нестабільності та її негативних наслідків. І навпаки, відсутність позитивних тенденцій щодо середнього класу призводить до кардинально протилежних змін: зниження рівня та якості життя усіх верств населення, дестабілізації політичної ситуації, неможливості практичної реалізації принципів соціальної безпеки та людського розвитку.

Складність та гострота відповідних соціально-економічних викликів аргументують важливість та актуальність дослідження закономірностей, які простежуються у сфері створення умов для застосування знань у формі капіталу – економічного активу, що є потужним фактором позитивної динаміки у сегменті середнього класу, а відтак і детермінантою раціоналізації впливу останнього на економічну стійкість, соціальну безпеку та політичну стабільність в державі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Надважливим етапом державотворення слід вважати введення у дію Президентом України рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 травня 2021 р. «Про Стратегію людського розвитку». Затверджена 2 червня 2021 р. Указом Президента України Стратегія людського розвитку містить перелік нагальних пріоритетів, серед яких – оперативна ціль 4.1 «Сприяння становленню середнього класу», досягнення якої передбачає реалізацію таких завдань, як поетапне підвищення стандартів і гарантій оплати праці, зокрема, у бюджетній сфері; створення умов для погашення заборгованості з виплати заробітної плати та запобігання подальшому виникненню такої заборгованості; полегшення умов ведення малого бізнесу та мікробізнесу; усунення непрозорих схем перевірок та звітування, мінімізація особистих контактів з

організаціями, які здійснюють контроль; узгодження національного трудового законодавства з міжнародними принципами державного захисту трудових прав населення; створення умов для підвищення рівня оплати праці; формування державних стимулів до відмови населення та підприємств від незадекларованої праці; популяризація системи цінностей, які об'єднують серединну групу суспільства та асоціюються зі способом життя середнього класу [1].

Такі завдання є вкрай важливими, а пріоритети – неабияк очікуваними українським суспільством, втім як запобігти виникненню та негативному впливу інституційних пасток в процесі досягнення означених цілей та визначених у Стратегії людського розвитку завдань? Відповідь на це запитання лежить у площині сучасного розуміння змісту концепту середнього класу та ролі людського капіталу у його формуванні.

Складність та багатогранність піднятої у статті проблеми зумовлює високий рівень дослідницької уваги, зокрема, щодо моделей та механізмів структурної трансформації суспільства, її причин та наслідків. Так, характерні риси та суспільна роль середнього класу стали об'єктом дослідження таких вчених, як В. Бобков, Д. Верже, І. Єлісеєва, Л. Ерхард, В. Жеребін, Е. Лібанова, Л. Лісогор, О. Макарова, В. Мандибура, В. Новіков, А. Пігу, Д. Пірс, А. Сен, Дж. Стиглиц, Л. Черенько.

Проблемам людського капіталу, його впливу на формування постіндустріального суспільства, визначальною ознакою якого є вагомий прошарок середнього класу з притаманними йому функціями, присвячено наукові праці таких зарубіжних дослідників, як Г. Бартельс, Г. Беккер, М. Блауг, М. Боуен, Дж. Вейзі, М. Вудхолл, Е. Денісон, Ф. Махлуп, Дж. А. Мінсер, Л. Туроу, Б. Чизвік, Т. Шульц.

Значний внесок у розробку положень теорії людського капіталу та вирішення гострих проблем становлення середнього класу зробили й українські науковці:

О. Амоша, В. Антонюк, О. Грішнова, Т. Заяць, А. Колот, П. Леоненко, Г. Назарова, І. Петрова, В. Петюх, А. Чухно, П. Юхименко. Цими та іншими вченими визначено зміст, форми та рівневі характеристики людського капіталу, охарактеризовано його місце в системі соціально-економічних відносин та роль в процесі прогресивної трансформації суспільства. Разом з тим, попри вагомий науковий доробок вітчизняних та зарубіжних дослідників, проблематика впливу людського капіталу на перспективи формування середнього класу заслуговує на подальшу наукову розробку.

Формування цілей статті.

Основною ціллю статті є висвітлення ролі людського капіталу у комплексі заходів щодо прогресивної трансформації соціальної структури суспільства та формування середнього класу як ознаки позитивних тенденцій у сфері людського розвитку, передумови економічної стійкості, політичної стабільності та соціальної безпеки сучасної держави.

Викладення основного матеріалу дослідження. В умовах ринкової економіки людський капітал є найвагомим фактором влади та впливу як у національних, так і у геополітичних масштабах. Так, в результаті дослідження проблематики людського капіталу, Т. Шульц дійшов таких висновків:

- між людським та речовим капіталом не існує принципових відмінностей – як один, так і інший приносить дохід;
- інвестиції у людський капітал випереджають вкладення у речовий капітал, тому власність на речовий капітал набуває вторинного значення;
- зростання інвестицій у людину суттєво змінює структуру заробітної плати: основна її частина – дохід від людського капіталу;
- суспільство, вкладаючи більше у людину, може досягти не лише зростання продукту, а й більш рівномірного його розподілу [2; 3].

У розрізі теми дослідження на окрему увагу заслуговують останні з наведених тез, адже, в результаті соціальних інвестицій,

функціонування продуктивних спроможностей людини у формі капіталу спричиняє збільшення питомої ваги населення із середнім рівнем доходів, що засвідчує заміну консервативної моделі соціальної структури суспільства на іншу – прогресивну. Консервативна соціальна структура характеризується існуванням, з одного боку, нечисленних вищих кіл, представники яких мають високі доходи та користуються різноманітними владними привілеями, а з іншого – наявністю великої частки населення, яке отримує мізерні доходи, має низьку купівельну спроможність, є відстороненим від справедливого розподілу результатів виробництва.

Натомість, особливістю прогресивної соціальної структури є превалювання середнього класу, який формує ту верству населення, що обслуговує власне життя, виходячи з пріоритету права приватної власності, а також продуктивної, творчої, інтелектуальної праці. Не приватна власність на матеріальні засоби виробництва, а індивідуальна власність особи, яка є безпосереднім носієм знань та інформації, стає функціонально домінуючою в економіці XXI століття.

Саме на цій основі коригується соціальна структура суспільства, у якій провідну роль починає перебирати на себе клас, що є носієм знань. Домінування цього класу – принципова відмінність сучасного, постіндустріального, інформаційного суспільства від суспільства класичного капіталізму.

Який же зв'язок між концептом людського капіталу, соціальною структурою суспільства та формуванням середнього класу? В результаті проведеного теоретичного дослідження авторами встановлено, що людський капітал, як і будь-яка форма капіталу, змушує зацікавлені сторони рахуватися зі своєю вагомою роллю в процесі суспільного виробництва.

Як засвідчила історія суспільного розвитку, стрімкий науково-технічний прогрес останніх десятиліть виявився найбільш дієвим важелем підвищення рівня

та поліпшення якості життя працюючих та їх сімей. Натепер у цивілізованому світі, унаслідок черги науково-технічних революцій й ускладнення виробничих технологій, знання й професійні навички почали відігравати настільки важливу роль, що змогли виступити дієвим інструментом кардинального оновлення моделі взаємовідносин між капіталом та найманою працею.

Факт набуття пересічним працівником прогресивних знань та професійних навичок обумовив зміну самого принципу розподілу додаткової вартості між дійовими особами на сцені капіталістичного виробництва. І якщо раніше приріст вартості беззаперечно присвоювався власником засобів виробництва, то нині останній вимушений ділитися частиною новоствореної вартості зі своїм «партнером» – з власником капіталу іншого роду, який поряд із промисловим капіталом бере активну участь у виробничому процесі – з власником людського капіталу [4].

У ХХІ столітті саме характеристики людського капіталу безпосередньо визначають переговорну позицію найманого працівника, адже останній, як його власник, з одного боку, має право на частину новоствореної вартості, а з іншого, що є набагато важливішим, через посилення індивідуальної переговорної позиції набуває можливостей впливу на характер розподілу такої вартості між усіма учасниками капіталістичного виробництва. Це безпосередньо стосується й сучасних моделей соціально орієнтованих ринкових економік, які, так чи інакше, за своєю сутністю залишаються капіталістичними. І саме наявність умов для виявлення феномену людського капіталу, а відтак і збільшення частки середнього класу, наразі відрізняє успішні країни світу від тих, стійкість економічних систем та політична стабільність яких перебуває під перманентним сумнівом.

Зважаючи на це, перед тим як оперувати терміном «людський капітал» та розмірковувати про перспективи людського розвитку за поточних умов

всеохоплюючих інституційних трансформацій, варто замислитись, а чи дійсно у тому чи іншому соціумі знання та трудові навички відіграють роль економічного активу? Чи здатні вони виступити в якості капіталу, який урівноважить у правах найманого працівника та власника засобів виробництва як суб'єктів розподілу й привласнення певної частини новоствореної вартості? Важливо, що у тих країнах, де знання та різноманітні продуктивні здібності людини є розвиненими настільки, що й дійсно функціонують у формі капіталу, громадяни у цілому живуть краще. Вони отримують заробітну плату, яка не тільки покриває витрати, пов'язані із необхідністю відтворення робочої сили, а й містить певний надлишок, завдяки якому примножуються статки та формуються банківські депозити, купуються туристичні тури та відвідуються екзотичні країни світу, постійно поліпшуються умови побуту працівників та їх сімей.

Натомість там, де знання внаслідок ряду причин не спроможні набути ознак капіталу, спостерігається пригніченість переважної більшості найманих працівників: «...страждає не лише матеріальна, а й духовна сфера, так як коштів не вистачає саме на ті речі, які й перетворюють існування на справжнє життя – на освіту, мандрівки, підтримку здоров'я, відпочинок та добродійність, не кажучи вже про тепло, їжу та дах над головою» [5].

І справа тут зовсім не у помилковості теорії людського капіталу, що намагаються довести критики останньої, а у тому, що на сьогодні далеко не кожна держава еволюціонувала до того рівня, на якому знання стають капіталом і тим самим сприяють прогресивній трансформації соціальної структури суспільства. Переважна більшість країн усе ще перебуває у полоні застарілих стереотипів організації ринкового простору та нерозуміння справжньої ролі конкурентоспроможних знань у досягненні пріоритетів людського розвитку.

Людський капітал слід вважати основним економічним атрибутом сучасної держави, у якій динамічно збільшується частка населення, яке спроможне уособити риси власника цього активу, адже сам зміст та характер праці спонукає до оволодіння унікальними, глибокими, вузькоспеціалізованими знаннями, ринкова цінність яких є надзвичайно високою.

Останнє, в свою чергу, гарантуватиме й швидку окупність інвестованих в освітній процес коштів. І якщо індустріальне суспільство ідентифікується через кількість товарів, які визначають рівень життя, то постіндустріальне суспільство характеризується якістю життя та рівнем людського розвитку, що знаходить вираження у послугах та різних зручностях у сфері охорони здоров'я, освіти, відпочинку та культури, які стають доступними та доводять успіхи на шляху досягнення високого рівня соціальної безпеки. На цьому етапі стає помітним вплив нового типу свідомості, який, насамперед, репрезентується представниками середнього класу.

Постіндустріальна ера настає в результаті довгого ланцюга технологічних змін; не усі країни, а лише деякі вступили або готові до вступу у неї. Д. Белл (D. Bell) влучно зазначав, що інформаційне суспільство – це таке суспільство, у якому існує науковий потенціал та здатність трансформувати наукові знання у кінцевий продукт [6]. Те саме стосується й людського капіталу, адже лише невелика кількість країн може пишатися виявленням цього соціально-економічного феномену, а відтак і його раціональним впливом на структуру населення, зумовлюючи прогресивну трансформацію останньої.

Аналізуючи проблему прогресивної трансформації соціальної структури суспільства та формування потужного прошарку середнього класу, а також зв'язок цих процесів з ідеями теорії людського капіталу та очікуваними позитивними тенденціями у сфері людського розвитку, необхідно звернути увагу на те, що:

- у постіндустріальному суспільстві, яке поповнюється усе більшою кількістю

країн, лідируючі позиції займає саме середній клас; водночас він структурується, набуває чіткої форми, виробляє власні правила й методи боротьби за свої інтереси;

- середній клас – не просто соціальна верства населення, яка визначається кількісними ознаками залежно від рівня доходів, він є носієм певної ідеології та цінностей;

- середній клас є основою соціальної, економічної та політичної стабільності у державі, запорукою її динамічного розвитку, а його активна участь у громадському житті визначає успіх демократичних перетворень [7].

Варто зазначити, що існує два основних підходи щодо виокремлення середнього класу: монетарний та соціологічний. Відповідно до першого з них, середній клас, як верству, досліджують з позицій параметру доходів, застосовуючи медіанний інструментарій економічного аналізу. У такому випадку, середньодоходною групою є та, що розташована у межах 75–200 % медіани доходів населення.

Згідно з другим підходом, середній клас диференціюють відповідно до тих функцій, що притаманні цьому прошарку суспільства у розвинутому соціумі, співвідносячи його, насамперед, з представниками традиційних професій середнього класу. На думку авторів, саме монетарний підхід був і має залишатися методологічним базисом виокремлення досліджуваної групи, адже виключно рівень доходів і характер витрат може свідчити про наявність або відсутність середнього класу. Втім, з позицій монетарного підходу, аналіз структури доходів населення багатьох країн світу, у тому числі й України, не дає підстав для позитивних висновків щодо наявності середнього класу як такого.

Так, щодо ситуації в Україні, з позицій аналізу за монетарним чинником, можна констатувати, що українське суспільство зазнало різних багатообіцяючих інституційних трансформацій, втім неефективна політика розподілу доходів стримала формування середньодоходної

групи, яка б мала стати основою середнього класу, і це не залишило шансів для прогресивних змін у соціальній структурі суспільства. За даними 2019 р. 56 % населення України займає позицію між бідною та середньодоходною групами і переважно саме до цієї когорти потрапляють представники традиційних професій середнього класу. Середньодоходна ж група у 2019 р. становила лише 13%, зменшившись по відношенню до 2000 р. на 3% [8, с. 81], що наочно демонструє відсутність позитивних тенденцій щодо формування вагомого прошарку середнього класу в Україні.

Натепер відбувається мінімізація чисельності середньодоходної групи як основи середнього класу, з його специфічними ознаками у споживчій та інвестиційній поведінці. Вектор доходів й надалі зміщується у площину бідності, а відтак сумнівним є те, що український середній клас у найближчій перспективі зможе трансформуватися у потужну суспільну групу з притаманними їй ознаками. При цьому, як зазначається у [1], у 2021 р. очікується звуження групи населення із середніми доходами: якщо у 2019 р. ця група, об'єднана із групою населення з найвищими доходами, становила 18 %, то у 2021 р. вона може зменшитися до 15 %. Причому сама група населення з найвищими доходами зменшиться з 5 % до 4 %.

Обмеженість можливостей для становлення середнього класу за монетарним чинником в Україні є вкрай складною проблемою, адже традиційно середній клас виконує у суспільстві такі надважливі функції, як забезпечення інклюзивного економічного розвитку, інвестування у розвиток сфери послуг, сплата податків, котрі надалі перерозподіляються на користь осіб, які потребують соціального захисту чи підтримки. Разом з тим нівелюється й неекономічна функція середнього класу: участь у громадських та політичних інститутах, забезпечення контролю за діями влади, гарантування демократичних

свобод, формування громадянського суспільства тощо [9; 10].

Як наслідок, відбувається часткове переймання функцій середнього класу іншими групами населення, які здебільшого не здатні до суспільної імплементації ідеологічних засад концепції людського розвитку. Насторожує та непокоїть й те, що, навіть за умови проведення виваженої політики щодо змін у сфері розподілу в Україні, потрібно немало десятиліть для зміни ситуації на краще.

Емпіричне дослідження, проведене авторами із застосуванням інструментарію соціологічного опитування, підтвердило теоретично обґрунтовані висновки щодо суттєвих розбіжностей у показниках прошарку середнього класу, розрахованих за монетарним та соціологічним підходами. Причиною цього є відсутність достатніх можливостей, необхідних для використання знань, умінь та професійних навичок у формі доходного економічного активу в Україні.

В опитуванні прийняли участь представники традиційних професій середнього класу різних вікових груп. Дослідження торкнулося усіх регіонів України, а частка опитаних, що мають науковий ступінь та вчене звання, тобто тих, чії професійні компетенції сформовані в результаті суттєвих соціальних інвестицій, склала 74,6 %. У розрізі проблеми дослідження, такий підхід аргументував репрезентативність вибірки, а статистична похибка склала не більше 2,3 %.

Процес проведення соціологічного дослідження з проблем становлення середнього класу включав теоретичний, методичний та організаційний етапи, в ході яких було сформульовано гіпотезу та наукову проблему, обґрунтовано вибірку, методи збору, обробки та аналізу даних, розроблено план соціологічного дослідження. У підсумку встановлено, що переважна більшість опитаних вважають себе належними до когорти середнього класу (71,4 %), ще більшою виявилася така частка респондентів у групі осіб, що мають

науковий ступінь та вчене звання (83,7 %). Натомість, на запитання стосовно сукупних доходів, як монетарного критерію виокремлення середнього класу, отримано вдвічі менше позитивних відповідей. Лише 36,7 % респондентів зазначили, що вважають свій рівень доходів таким, що відповідає їх уявленням про доходи середнього класу.

Така ситуація засвідчує той факт, що переважна частка представників професій середнього класу в Україні вважає себе належною до відповідного прошарку суспільства не за монетарними, а за соціологічними ознаками. Цей висновок аргументується й відповідями респондентів на запитання щодо того, чи можна охарактеризувати їх спосіб життя, включаючи характер витрат та інвестиційну поведінку, як такий, що властивий середньому класу? Так, лише 41,7 % вважають, що їх спосіб життя відповідає способу життя, що є притаманним досліджуваній соціальній групі. При цьому, спостерігається й відчайдушне прагнення представників традиційних професій середнього класу до належності до відповідного соціального прошарку на тлі переважного розуміння ними марності таких очікувань найближчим часом, насамперед, через обмеженість умов, необхідних для застосування знань, умінь та професійних навичок у формі людського капіталу.

В Україні має місце парадоксальна ситуація, коли з соціологічних позицій представники середнього класу не є такими зважаючи на методологію монетарного підходу, а відтак і не здатні виконати свою стабілізуючу функцію в процесі соціально-економічного розвитку держави, і навпаки – група населення, що має доходи близькі до або й дещо вищі медіанного рівня, не репрезентує традиційні професії середнього класу, а тому навряд здатна виступити гарантом прогресивних соціально-економічних перетворень як у коротко-, так і у довгостроковій перспективі. На превеликий жаль, свого часу Україна вдалася до заробітчанської моделі соціально-економічного розвитку, а

відтак наразі середньодоходна група населення значною мірою представлена тими, хто обрав альтернативу трудової міграції: «...недостатня кількість робочих місць, значна асиметрія попиту і пропозиції робочої сили за професійно-кваліфікаційними ознаками (розмір оплати праці, види економічної діяльності, захищеність зайнятості на робочих місцях, безпека умов праці) спонукає населення до трудової та незворотної міграції» [1].

Доходи трудових мігрантів виступають певною передумовою розвитку фінансово-комерційної діяльності та частково сфери послуг. Але, зважаючи на те, що справжні доходи відповідних осіб перебувають, переважно, поза сферою оподаткування, страждають бюджети усіх рівнів держави і, як наслідок, формується загроза її соціальній безпеці, економічній стійкості та політичній стабільності.

Простежується й розмивання кола професій середнього класу та занепад праці інтелектуального змісту. У такому випадку, вченим та практикам державної політики не залишається нічого іншого як стверджувати про ймовірність багат шаровості середнього класу. Втім, на глибоке переконання авторів, це хибна позиція, адже такий «багат шаровий» середній клас не є і не може бути носієм спільних поглядів та переконань, а навпаки – знаходиться у стані загострення внутрішніх суперечностей, що негативно позначається на загальних перспективах державотворення.

Важливою є констатація наявності прошарку середнього класу за обома критеріями одночасно: і монетарним, і соціологічним, за пріоритетного домінування першого з них. В іншому випадку, ситуація буде свідчити про внутрішню економічну та соціальну сегрегацію середнього класу, деформацію його функцій та ролі у суспільстві. Такі висновки засвідчують наявність ряду інституційних пасток, що формують реальні загрози успішній реалізації Стратегії людського розвитку в Україні.

Висновки. В процесі дослідження авторами проаналізовано функції

середнього класу та закономірності його формування інструментами людського капіталу. Узагальнення теоретичних джерел та аналіз існуючого методологічного інструментарію дали змогу виокремити два основні підходи щодо констатації факту наявності середнього класу з притаманними йому стабілізуючими функціями: монетарний та соціологічний. Це сприяло підтвердженню основної гіпотези дослідження: лише наявність позитивних висновків – як у площині монетарного, так і соціологічного підходу – даватиме змогу стверджувати про сформованість прошарку середнього класу як пріоритету людського розвитку.

Встановлено, що середній клас є не абстрактною, багатошаровою, штучно об'єднаною групою людей, а реальним соціальним утворенням, прошарком, якому властиві специфічні інтереси, прагнення та норми поведінки, світогляд й переконання щодо пріоритетних напрямів та прийнятних методів реорганізації суспільних взаємовідносин.

У такому контексті досить суперечливими виглядають висновки тих вчених, які стверджують про динамічне становлення середнього класу. Як продемонстрували результати дослідження, якщо з певними обмовками й погодитись з тим, що в Україні середній клас має місце, очевидно, що відповідний прошарок населення є незначним. Крім того, він може вважатися «середнім» лише умовно – за ознакою сукупних доходів, виключаючи зі свого складу представників традиційних професій середнього класу, тобто тих, хто за усіх часів були і залишаються носіями прогресивних суджень, ідей, мотивів, демократичних цінностей.

Ідеологічною основою такого «середнього класу» переважно є прагнення до грошової вигоди, тоді як ті, хто за покликанням могли б формувати – і у розвинутих державах безпосередньо формують – ядро середнього класу, у країнах, що розвиваються, такими не є, насамперед, через мізерність своїх доходів. При цьому, і впливу на перебіг

трансформаційних економічних процесів вони, як правило, не мають. В Україні соціальні верстви, які мали б репрезентувати цінності та спосіб життя середнього класу, перебувають у досить складному становищі, що перешкоджає реалізації ними функцій, аналогічних функціям середнього класу у розвинутих країнах світу.

Середній клас в Україні перебуває не на стадії свого формування, а навпаки – сегментарного зменшення. Основна проблема полягає у тому, що більшість з тих, хто сприймає себе як представників середнього класу, не є такими з монетарних позицій, а ті, хто можуть бути віднесені до середнього класу за фактором доходів, здебільшого, не є носіями прогресивних суджень стосовно розвитку держави. Це зумовлює вкрай негативні наслідки щодо соціальної згуртованості суспільства; загострюються проблеми соціальної справедливості та мотивації осередку середнього класу до вирішення нагальних проблем у площині досягнення пріоритетів людського розвитку в Україні. Виходом з такої ситуації слід вважати створення умов, необхідних для застосування професійних знань, умінь та практичних навичок працездатного населення у формі доходного економічного активу – людського капіталу, що стане передумовою реалізації Стратегії людського розвитку та подолання деструктивного впливу пасток інституційного характеру.

Література:

1. Стратегія людського розвитку. URL : https://www.president.gov.ua/documents/2252021-39073?fbclid=IwAR0Te2ng-W2kLYEE4bUOXwWg6OrxBQAugKDWVgiXDuetTW9z46_glvA_tBc.
2. Shultz T. Investment in Human Capital. N.Y.; L., 1971.
3. Грішнова О. А. Людський капітал: формування в системі освіти і професійної підготовки : монографія. Київ: Т-во «Знання», 2001. 254 с.
4. Мельничук Д. П. Людський капітал: пріоритети модернізації суспільства у контексті поліпшення якості життя населення : монографія. URL : http://www.idss.org.ua/monografii/2015_Melnichuk.pdf.

5. Самуельсон П. Экономика : в 2 т., Т. 1. М.: НПО «АЛГОН», ВНИИСИ, 1992. 333 с.

6. Daniel B. The Coming of Post-industrial Society: A Venture in Social Forecasting. New York: Basic Books, 1973.

7. Становлення середнього класу: домінанта національної стратегії України / В. В. Баліцька, В. В. Близнюк, О. І. Крикун, Л. А. Мусіна, М. І. Скрипниченко та ін. Київ: Четверта хвиля, 2009. 640 с.

8. Cherenko, L. M. Ukrainian middle class in the new millennium: trends and prospects. *Demography and Social Economy*. 2020. №4 (42), С. 71-92. URL : <https://doi.org/10.15407/dse2020.04.071>

9. Симончук О. Середній клас України: теорія та сучасні тенденції становлення. Київ: «Корпорація», 2004. 582 с.

10. Лібанова Е. М. Нерівність за доходами в сучасній Україні. *Соціально-трудова відносина: теорія та практика*. 2014. № 2(8), С. 26-36.

References:

1. Human development strategy (2021), retrieved from : https://www.president.gov.ua/documents/2252021-39073?fbclid=IwAR0Te2ng-W2kLYEE4bUOXwWg6OrxBQAugKDWVgiXDuetTW9z46_glvA_tBc.

2. Shultz, T. Investment in Human Capital. N.Y.; L., 1971.

3. Hrishnova O. A. (2001), *Liudskiy kapital: formuvannya v systemi osvity i profesiinoy pidhotovky* [Human capital: formation in the system of education and training], Znannia, Kyiv, 254 p.

4. Melnychuk, D. P. (2015), *Liudskiy kapital: priorytety modernizatsii suspilstva u konteksti polipshennia yakosti zhyttia naseleння* [Human capital: priorities of modernization of society in the context of improving the quality of life of the population], retrieved from : http://www.idss.org.ua/monografii/2015_Melnichuk.pdf.

5. Samuelson, P. (1992), *Ekonomika* [Economy], ALHON, Moscow, Russia, 333 p.

6. Daniel, B. (1973), *The Coming of Post-industrial Society: A Venture in Social Forecasting*. New York: Basic Books.

7. Balitska, V. V. Blyzniuk, V. V., Krykun, O. I., Musina, L. A., Skrypnychenko, M. I. (2009), *Stanovlennia serednoho klasu: dominanta natsionalnoi stratehii Ukrainy* [Formation of the middle class: the dominant national strategy of Ukraine], 640 p.

8. Cherenko, L. M. (2020), “Ukrainian middle class in the new millennium: trends and prospects”, *Demography and Social Economy*. №4 (42), pp. 71-92. DOI: <https://doi.org/10.15407/dse2020.04.071>.

9. Symonchuk, O. (2004), *Serednii klas Ukrainy: teoriia ta suchasni tendentsii stanovlennia* [The middle class of Ukraine: theory and current trends], Korporatsiia, Kyiv, Ukraine, 582 p.

10. Libanova, E. M. (2014), “Income inequality in modern Ukraine”, *Sotsialno-trudovi vidnosyny: teoriia ta praktyka*, № 2(8), pp. 26-36.

Стаття надійшла до редакції 18.11.2021 р.